

İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA İNSAN PROBLEMI

Tamilla ƏLİYEVƏ¹
(Xəzər Universitəsi)

Ekzistensial fəlsəfənin əsasını təşkil edən insan problemi zaman-zaman bədii ədəbiyyatın da başlıca problemlərindən olmuşdur. Cəmiyyət dəyişdikcə insanın cəmiyyətdəki rolu da dəyişdiyindən bədii təfəkkürdə dərhal öz əksini tapmışdır. XX əsrin əllinci illərində cəmiyyətin inkişafının yeni mərhələyə (siyasi, iqtisadi münasibətlər sistemində) daxil olması bədii fikrin də əsas diqqətini insan probleminə yönəltdi.

Bədii təfəkkürdə insanın həyatla əlaqələrinə insan və təbiət amilləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərə geniş önəm verildi. İnsan mürəkkəbliyini (fərdi, subyektiv keyfiyyətləri ilə birləşərək) bütün çalarları ilə təsvir etmək yazıçıdan yeni təsvir və ifadə üsulları formalaşdırmanı tələb edirdi. Bütövlükdə İttifaq ədəbiyyatında müşahidə edilən bu prosesin əsası, əslində Azərbaycan ədəbiyyatında 50-ci illərdə qoyulur. Hələ vaxtilə tənqidçi A.Hüseynov ədəbiyyatımızda mövcud olan bu prosesi düzgün müşahidə edərək yazırdı: «Buradan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, epik vüsətin keçilməsi yalnız 60-cı illərdə fəaliyyətə başlamış ədəbi nəslin yaradıcılığı ilə bağlı hadisə deyildir, əslində həmin əsərlər bu cəhətdən gənclərin əsərlərindəki üslubi istiqamətin müəyyənlişməsi üçün zəmin olmuşdur. Ümumiyyətlə, nəsrimizin yığcam formalara doğru aşkar meylinə dair söhbətə orta nəslin fəaliyyətindən başlamaq daha məqsədəuyğundur (5, 4).

Bu cəhətdən yazıçı İsa Hüseynovun yaradıcılığı zəngin material verir. Belə ki, yazıçı hələ ilk əsərlərində-hekayə və povestlərində insanın daxili aləmini göstərməyə meyl edirdi. Atasını haqqında yazdığı oçerkində də o, ədəbi prosesdə mövcud olan stereotipləri dağıtmağa çalışırdı. Dövrün görkəmli tənqidçisi M.Hüseynin «Səni tənbeh eliyəcəm. Oçerkdə niyə öz atandan yazmısan? sözlərinə: «Çünki atamı yaxşı tanıyıram» cavabı isə nəinki İ.Hüseynovun, eləcə də yeni nəslin və yeni nəsrin əsas kredisinə çevrilir. Bu dövrdən başlayaraq İ.Hüseynov yaradıcılığında yeni mərhələnin başladığını aydın görmək olar. Xüsusilə insan obrazlarının yaradılmasında, həyat hadisələrinin təsvirində lirizm və psixoloji təhlil və yeni üsullar axtarmağa meyl özünü göstərməkdə idi. Onun «Teleqram», «Saz», «Tütək səsi», «Kollu koxa», «Quru budaq», «Şəppəli», «Yanar ürək» əsərlərinin hamısında insan və təbiət amilinə üstünlük verilirdi.

«Kollu Koxa» povestində yazıçının insanı psixoloji aspektdə təsvir edərək qəhrəmanın xarakter və düşüncələrini, psixologiyasını xalq düşüncəsi ilə bağlamağa çalışır. Əsərin qəhrəmanı xarakteri, duyğu və düşüncələri ilə xalq

---

¹ Xəzər Universitəsi

içərisindən çıxdığı üçün onun ümumiləşmiş obrazına çevrilir. Kollu Koxanın psixologiyasında təsvir edilən cəhətlər onun insan obrazını canlı etdiyi kimi, bir qədər də bütövləşdirir. Yazıçı elə ilk andaca Kollu Koxa haqqında bir neçə informasiya verməklə obrazın şəxsiyyətinə, hərəkət və fəaliyyətinə marağ yaradır. Obrazın şəxsiyyəti ilə bağlı suallar oxucu marağını daha da artırır: «Cında qarı, Dinqə Dəmir, Həsir Haşım».

Siyahı uzundur. Bizim Qaracalarda, uşaqları və yeniyetmələri çıxmaq şərtilə, neçə Adam varsa, bir o qədər də ləqəb var. İndii o, kənddə yoxdur. İndinin özünün də ləqəbi var: Kollu Koxa. Bəs bu ləqəbi Kim qoşub? Nə üçün Kollu» (1, 259).

Bu suallar indi Qaracalarda olmayan, nə vaxt dönməsi də bilinməyən Kollu Koxanın yalnız fərdi xüsusiyyətləridir. Lakin onu cəmiyyətə bağlayan, onu subyektivlikdən çıxarıb ictimai münasibətlərə çevirən detallar da az düeyildir. Kollu Koxa indii Qaracalarda yoxdur, haçan gələcəyi isə məlum deyil. Lakin Kollu Koxa heç kimin yadından çıxmır. Hətta kolxox sədri belə onun kəndə qayıtmasından sonra atacağı addımları, idarə heyətinə ərizə verib işdən çıxmağı, evini satıb arvad-uşağını götürüb buradan getməyi fikirləşir. Koxanın yenidən Qaracalara qayıdacağını fikirləşəndə onu xof bürüyür, çalışır ki, heç olmasa birçə saatlığa onu unutsun. Lakin mümkün olmur. Koxa qarşısında dayanıb nəfəs alır, gülə-gülə «Cında qarı, Dinqə Dəmir, Həsir Haşım», - deyər sadalayır. Koxanın ləqəbləri sərrast və tutarlı olur, hətta rayondan gələn qonaqlar belə Koxadan ləqəbləri sadalamağı təkidlə xahiş edirdilər. Əsərin psixologizmi də məhz buradan doğur. Yazıçı ayama qoşan Kollu Koxanın dili ilə insanların daxili aləmini, düşüncəsini, xarakterini gəçməyə çalışır və deməli ki, buna nail olur.

Kollu Koxa obrazının əsərdə oynadığı ictimai yük hərtərəflidir. Kollu Koxa hamı kimi bir fərd olmasına baxmayaraq cəmiyyətə təsir göstərir, onu təmizləyir, saflaşdırır, sağlamlaşdırır. O, bununla camaatın gözünü açır, ona pisi yaxşıdan seçməyi öyrədir. Yazıçı «ayama» qoşmaqla şeir qoşmağı müqayisə edərək üstünlüyü birinciyə verir və demək istəyir ki, xəlvətə çəkilib mənasız şeirlər yazmaqdan cəmiyyət üçün bu cür xeyirli işlər görmək lazımdır.

Kollu Koxa obrazında insanın fərdi aləminin təsviri probleminə toxunan tənqidçi A.Əfəndiyev obrazın bu xüsusiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: «Kollu Koxanın fəaliyyəti, müəyyən mənada, kollektivin vicdanı, özünü dərk etmə qabiliyyəti, narahatlığı, inkişaf təmayülü - səviyyəsinə yüksəlir. O, ətrafındakılara yalnız zahiri təsir göstərmir. Onların daxili aləminə nüfuz edir, onları düşünməyə, həyacanlandırmağa, narahat olmağa vadar edir. Adi suçu ilə savadlı aqronomu da, rayonun fəxri sayılan Qılınc Qurbanı da, inzibati işçiləri də rahat yaşamağa qoymayır. Onlara gülür və onları kamilləşdirir» (4,45).

Psixoloji hadisələrə qüvvətli meyl, insanı bütün mürəkkəbliyi, ziddiyyətləri ilə təsvir etmək İ.Hüseynovun yaradıcılığı üçün əsas xüsusiyyətlərdəndir. İsfəndiyar («Saz»), Nuru («Quru budaq»), Şəppəli («Şəppəli»), Kollu Koxa

(«Kollu Koxa») zahirən fərdi, şəxsi münasibətlər müstəvisində düşüncələri, arzuları, istəkləri subyektivlikdən kənara çıxararaq bütövlükdə insanın duyğu və düşüncələrini əks etdirir, ictimai məzmunu malik olur.

İnsanın daxili və mənəvi aləminin təsviri, fərdlərarası münasibətlərin ictimai məzmun qazanması İ.Hüseynovun «Saz» povestində qabarıq verilib. Yazıçı bu əsərində insanın mahiyyətinə enir, fərdi mücərrəd bir şəkildə deyil, ictimai mühitdə, öz gerçəkliyində və ictimai münasibətlər müstəvisində göstərməyə çalışır. Povestdə iki qocanın, iki el ağsaqqalının xarakterli hadisələrin, qanunauyğunluğun inkişaf prosesində, həyatı münasibətlər çəçivəsində müəyyənləşir. Bu iki fərdin qarşılaşması ictimai münasibətlərin qarşı-qarşıya durması şəklində təcəssüm edir. İsfəndiyar və Qılınc Qurban eyni cəmiyyətdə yaşasalar da, bir fərd olaraq fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Onların iş üsulları, cəmiyyətə, insanlara baxışları da fərqli və müxtəlifdir.

Yazıçı bu iki konkret obrazın hadisə və insanlara münasibətində bütöv bir cəmiyyətin obrazını yaradır. Yazıçı obrazlar arasında gedən mənəvi münaqişədə tendensiyaçılıq göstərmir, daha çox bu mənəvi münaqişənin köklərini, səbəblərini təsvir etməyə çalışır. Qılınc Qurbanın insanları çəkindirən hərəkətlərinin obyektiv nədənini hiss etdirir. Mühəribənin insan psixologiyasına və münasibətlərinə gətirdiyi xüsusiyyətlər (ehtiyac və ağırlıqdan adamların korlanması) Qılınc Qurbanı daha da sərtləşdirdiyi halda, İsfəndiyar kişini həssas, diqqətçil və hörmətçil edir. Hadisələrin sonrakı inkişafı onların feldşer Hacıya münasibətində ən yüksək nöqtəyə çatır.

Feldşerlə Qılınc Qurbanın və İsfəndiyar kişinin münasibəti insan və onun mövcudluğunu təsvir etmək üçün yazıçının əlində ən yaxşı koordinat rolunu oynayır. Ekzistensial təfəkkürə görə insana münasibət adi hallarda müəyyən oluna bilməz. İnsan hər hansı mühitdə müəyyən oluna bilər, çünki o, mistik təbiətə malikdir, onun meydana çıxması üçün xüsusi məntiqə malik mühit olmalıdır. «Saz» povestində də belə olmuşdur. Yazıçı insan və onun mövcudluğunu təsvir etmək üçün mühəribə mühitini əsas götürmüşdür. Adi mühitdə, bəlkə də nə Qılınc Qurbanın, nə də digər insanların feldşerə münasibətlərinin komponentlərində həmin xüsusiyyətlər durmayacaqdı. Lakin əsgər ailəsinin namusunu qorumaq tezisi Qılınc Qurbanı feldeşeri dama salmağa, insanları eşitdiklərinə inanmağa məcbur edir. Bu cür mühitdə xeyir və şər eyni şəkildə dolur. Bu mühitdə şeytanlar çoxaldığı kimi, insanı hisslər də daha artıq də-rəcədə baş qaldırır. İnsanın insana inamı, Allaha inamı heç zaman itmir. Ona görə də dustaq damına salınan feldşer Hacı bilir ki, ona yalnız İsfəndiyar kişi inana bilər: «Sən ki, məni tanıyırsan, İsfəndiyar əmi! Sən ki, mənim ürəyimə öz ürəyin kimi bələdsən, isfəndiyar əmi! Niyə ona demirsən, niyə başa salmırsan? Bundan sonra, bu damğadan sonra mən başımı qaldırıb necə baxım camaatın üzünə?! Hörmətli, şöhrətli dağ boyda Qılınc Qurban deyəndə hamının dili ortasından iki yarılr, nə deyir, hamısına inanırlar!» (1, 54).

İ.Hüseynovun təsvir etdiyi mühitdə insan, ona inam vardır və bu inamı yazıçı özü yaratmır, obrazın daxili aləminin məntiqi inkişafından doğur. Yazıçı əsərlə-

rində insan psixologiyasına, onun mənəvi-daxili aləminə, dövrün, cəmiyyətin və mühitin problemlərinə daha çox diqqət yetirir. İ.Hüseynov yaradıcılığında psixologizmin, insanın daxili aləminə enmənin üstünlük qazandığı əsərlərdən biri də «Tütək səsi» povestidir. Yazıçı burada müharibə illərinə nəzər salır və insan amilinə geniş yer ayırır, insanın yaşamaq arzusu ac qalmamaq, ölməmək fikri ilə təhdid edilir. Əsərin məhz belə bir qorxunc təhkiyə ilə başlaması sujetin sonrakı mərhələlərində də insanın mövcudluq uğrunda aparacağı mübarizəyə işarə edir: «_ Əppək... əppə-ək.. əp-pək... - aradan uzun illər keçməsinə baxmayaraq, bu uşaq səsi qulaqlarımdan getmir. Bu mənim qardaşımın səsidir. Onu dinləyə-dinləyə mən illəri adlayıb keçmişə qayıdıram 1942-ci ilin hələ əsgərlik yaşını çatmamış vətəndaşı oluram» (2, 283).

Lakin yazıçının məqsədi heç də müharibə dəhşətlərini göstərmək olmamışdır, onun insanların mənəvi aləminə gətirdiyi bəlaları, katalizmləri təsvir etməyə çalışmışdır. Yazıçı iki oğul anası Söylünün müharibəyə gedən ərinin ölüm kağızını aldıqdan sonra Cəbrayilla evləndikdən sonra ailəyə gətirdiyi faciəni əks etdirir. Tapdıqla Cümrü işdən evə gələrkən qapının bağlı olduğunu görürlər. Rəngi ağaran Cümrü «yəqin anam özünü öldürüb» deyə fikirləşir, lakin baş vermiş hadisəni dərk etdikdə qardaşlar baltanı götürüb evə hücumu keçirlər: «Mən Məlikin sözünü kəsib xəbər aldım ki,

- Bəs bu qapı-baca niyə bu kökdədi? Cümrü eləyib?

- Bə kim eliyəcəydi? Baltanı götürdü, cumdu qapıya. Bu yandan da Tapdıq gəldi, bir balta da o götürdü. Bax o qıraqdakı Stavnya qopub düşəndə mən lap birtəhər oldmuşdum, Nuru. Bu yandan ataları belə getdi, bu yandan da indii girib içəridə analarının meyitini görəcəklər» (2, 301).

Beləliklə, mühitin yaratdığı vəziyyət insana münasibəti dəyişir, yazıçı müharibəni başlayan alman faşistləri ilə kənardan kəndə girib kolxoz sədri olan Cəbrayılı eyni tutur.

İnsanın ancaq Allaha münasibətdə mövcudluğu İ.Hüseynovun «Məşhər» romanında da özünü göstərir. Romanın tarixi mövzuda olması müəllifə insan konsepsiyasını ortaya qoymasına imkan verir. Müasir mövzuda yazdığı əsərlərində İ.Hüseynov insan konsepsiyasında özünü müəyyən çərçivəyə salmasına məcbur edirdisə, tarixi mözulu əsərində belə bir maneə ilə üzləşir. Üstəlik, «Məşhər» romanının əsas xəttinin hurifizm fəlsəfəsini bədii təfəkkürdə, fikirdə əks etdirən Nəsiminin həyatı və şəxsiyyəti dururdu. Hurifizm təlimində Ən başlıca yer, insanın tutduğunu nəzərə alsaq, İ.Hüseynovun «Məşhər» əsərində insan konsepsiyasının qoyuluşunun mahiyyətini aydın dərk etmək olar. Belə ki, hurifizm təlimi insanı ictimai bir varlıq kimi deyil, «İlahi qüvvənin» təcəssümü və təzahürü kimi başa düşürlər. Hurifiliyin əsas məğzi ondan ibarət idi ki, o, insanın qarşısında özünü dərk etmək vəzifəsini qoyurdu. Hurifilərin insan haqqındakı təliminə görə ruh cisimdən əvvəl yaranmışdır. Yəni Allah gizli bir xəzinə olan öz varlığını aşkar etmək və özünü tanımaq üçün insanları yaratmışdır. Allah müxtəlif zamanlarda üç şəkildə (peyğəmbər, imam, Allah) özünü göstərir (3).

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 1c. B., 1988.
2. Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, 2c. B., 1988.
3. Hüseynov İ. Məhşər. B., 1989
4. Əfəndiyev A. Müdriklik səlahiyyəti. B., 1978.
5. Hüseynov A. Sənət meyarı. B., 1982.

Summary**HUMAN PROBLEM IN ISA HUSEYNOV'S CREATIVE LIFE**

Tamilla ALIYEVA
(*Khazar University*)

The article observes on the human issues in the I. Huseynov's works. A Human issue being the object of the existentialism philosophy is also related to the literature. How a human is changing to join with the changing world is related in the literature. The writer pays particular attention to a person's psychology, his inner world the issues of society and environment.

Key words: literature, existentialism, modernism, philosophy